

Нұртазина Н.Д.
**Қазақ көшпелілерінің діни
дәстүрін зерттеудің
тарихнамалық және
теориялық-методологиялық
аспектілері**

Кеңес дәуірі дінтану мен исламтану ғылымдары үшін аса ауыр зардаптарымен сипатталады. Ресми идеология мен тарихнама ұстанымы бойынша ислам дінін билеуші таптың ұстанатын діні, ал қалың қазақ бұқарасы шаманистер болды-мыс. Шығыстанушы-классиктер мұрасына да субъективтік баға беріліп, ғылымда мұсылмандық ұлттық дәстүр болғаны жоққа шығарылды. ҚР мемлекеттік тәуелсіздік жариялағаннан кейінгі жылдары отандық тарихнама мен шығыстану ғылымдарындағы жетістіктерге қарамастан қазақ көшпелілерінің діни дәстүрі проблемасы жаңаша тұрғыдан қарауды, кеңесті маркстік тарихнама таптаурындарынан арылтуды қажет етеді. Ең алдымен, діндегі басты критерий – ол халықтың өзін-өзі тануы, бірегейленуі деп мойындалуы тиіс, сол сияқты қазақ көшпелілерінің өздерінің діни дәстүріне деген көзқарасына құрмет танытылуы керек. Сонымен қатар, ханафи мәзхабы ерекшелігіне назар аудару қажет, себебі онда мұсылман болудың басты шарты иман айту, яғни дінге сеніп, ауызша жариялау болып табылады. Ұлттық дереккөздерге жаңа көзқарас қазақтың мұсылмандық дәстүрінің толыққандылығын негіздеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазақтар, көшпелілер, мұсылман дәстүрі, өз-өзін бірегейлендіру, тарихнама, шығыстану, бұрмалау, мифтер, таптаурындар, әдістеме, ханафи мәзхабы, дереккөздер.

Nurtazina N.D.
**Historiographic and theoretical-
methodological aspects of the
studying of Kazakh nomadic
tradition**

The Soviet period is characterized by a particularly tragic consequences for religious and Islamic studies. Islam was declared by official ideology and historiography as a religion of the rulers and upper classes, while the Kazakh nomads allegedly remained Shamanists. Heritage of Oriental classics was interpreted subjectively, scholars denied the existence of Muslim nomadic tradition. Despite the achievements of national historiography and Oriental studies in RK for the years of independence the problem of religious tradition of Kazakh nomads needs a new interpretation and liberation from the stereotypes of Soviet Marxist historiography. First, it must be recognized that self-identity of the people is the main criterion to determine people`s confession, it is important to respect assessment by the Kazakh nomads of their religious traditions. Also one can pay attention to the specifics of Hanafi mazhab, according to which the main condition of Muslim`s identity is «Iman» – the adoption and declaration of faith. A new look at domestic sources suggests the usefulness of the Kazakh Muslim tradition.

Key words: Kazakhs, nomads, Islamic Tradition, self-identification, historiography, Oriental studies, falsification, stereotypes, methodology, Hanafi mazhab, sources

Нуртазина Н.Д.
**Историографические и
теоретико-методологические
аспекты изучения религиозной
традиции казахских
кочевников**

Советский период характеризуется особо трагическими последствиями для религиоведения и исламоведения. Ислам был объявлен официальной идеологией и историографией религией правителей и высших классов, тогда как массы казахов-кочевников якобы оставались шаманистами. Наследие классиков востоковедения также интерпретировалось субъективно, в науке отрицалось наличие мусульманской кочевой традиции. Несмотря на достижения отечественной историографии и востоковедения в РК за годы государственной независимости, проблема религиозной традиции казахов-кочевников нуждается в новой интерпретации и освобождении от стереотипов советской марксистской историографии. Прежде всего необходимо признать, что главный критерий в религии – это самоидентификация народа, важно уважительно относиться к оценке самими казахами-кочевниками своей религиозной традиции. Также можно обратить внимание на специфику ханафитского мазхаба, согласно которому главным условием мусульманской идентичности выступает «иман» как принятие и декларация веры. Новый взгляд на национальные источники позволяет утверждать о полноценности казахской мусульманской традиции.

Ключевые слова: казахи, кочевники, мусульманская традиция, самоидентификация, историография, востоковедение, искажение, мифы, стереотипы, методология, ханафитский мазхаб, источники.

**ҚАЗАҚ
КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ
ДІНИ ДӘСТҮРІН
ЗЕРТТЕУДІҢ
ТАРИХНАМАЛЫҚ
ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ-
МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**

Қазақстан тарихында исламның «алтын ғасыры» деп оның аумағында Қарахан қағандығы, Алтын Орда, Ақ Орда, Қазақ Хандығының және т.б. тәуелсіз түркі-мұсылман мемлекеттері өркендеп, қанат жайған X-XVIII ғасырлар аралығы тұтастай қарастырылуы керек. Түркілер ислам дінін қабылдау арқылы біржолата өзінің еркін тарихи таңдауын жасай отырып VIII-X ғасырлар шегінде-ақ бірте-бірте ғаламдық ислам қоғамдастығына толыққанды мүше болып енді және оның дамуына өз ықпалын тигізе бастады. Қазақстан Республикасының бұрынғы Бас мүфтиі, шығыстанушы ғалым, профессор Ә. Дербісәлінің еңбектері орта ғасырлардағы түркі-мұсылман ғалымдарының бай мұрасы мен ислам өркениетіне сіңірген үлесін айқындап берді [1].

Орталық Азия көшпелілерін кешенді зерттеулерінде қазақ көшпелі қауымының бірегейлігі, дәстүрі, діні ерекше назарда болуы тиіс. Қазіргі заманғы ғылыми объективтік методология Кеңестік мифтердің негізсіз екенін дәлелдеп отыр. Тіпті шаманизмді әсіре бағалаған Шоқан Уәлихановтың өзі қазақ көшпелі қоғамының діні туралы екі жақты, қайшылықты пікірлер айтқан. Мәселен, ағартушы осы мәселе туралы әр қазақ «өзінің Мұхаметтің үмбеті және мұсылман екенін біледі... бұл оның басқа дін өкілдерінің алдындағы мақтан тұтар ерекшелігі... ол бала кезінен әрдайым өзінің мұсылман екенін естіп өседі...» [2, 198 б.]. Ағартушы Шоқан өзі мұсылманшылыққа бүйрегі бұрмаса да «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихына қатысты жазбалар» атты еңбегінде қазақ қоғамының діни бірегейлігі жайлы тарихи шындықты жеткізіп, «әр ауылда молда мен көшпелі медресе-мектеп бар; кімде-кім отыз күн ораза ұстап бес уақыт намаз оқымаса ол адамның өз руластары арасында еш ықпалы мен беделі болмайды» [3, 302 б.] дегені біраз мамандарға мәлім болса да, Кеңестік ресми тарихнамада мойындалмады.

Кеңестік тарихнамада тұтастай Қазан төңкерісіне дейінгі дәуірдегі қазақтардың діни синкретизмі мен олардың өміріндегі ислам діні рөлінің әлсіздігі жайлы шынайы ғылыми ақиқаттан алшақ көзқарас билік құрып келді. Яғни ислам «жоғары таптың – хандар мен қожалардың діні болып саналса, «халықтық дін» ретінде шаманизм аталды. Әлдебір

тарих куәгерлерінің берген мәліметтері негізінде исламға дейінгі наным-сенім түрлерін ұлттық діни дәстүр етіп көрсетуге алып келген бұл жағдай тіпті посткеңестік әдебиетте де қайталанатын. Ал шын мәнінде бұл ретте біраз мәселе назардан тыс қалып отырды, нақтырақ айтқанда, қазіргі ресейлік авторлар Н. Башилов пен Ж. Кармышева атап көрсеткендей, «басқа елдерден келгендер негізінен қазақтардың діни өмірінің тек сыртқы көрінісімен танысты және олардың қазақтар ислам дінінің негіздері тұрғысынан алғанда сауатсыз деген ой-пікірлері нақты шындыққа жанаспады. Қазақтар жайлы жиған мәліметтерін жариялаған көптеген авторлардың өздерінің ислам жайлы жақсы білімі болған емес» [4, 17 б.].

Бұған кеңестік авторлардың көшпелі ауылдарда мешіттердің болмауын исламға қарсы «бұлтартпас дәйек» ретінде қолданғанын қосуға болады. Ал шындығында көшпенді-мұсылмандар өз киіз үйлерінде намаз оқып, далалық тұрмысқа ыңғайлы, жылжымалы осы баспананы ғибадат орындау, оқу-ағарту мақсатында орындай қолдана білді және мұның ешқайсысы да ислам қағидаларына қайшылық тудырған жоқ. Осыған сай, ортағасырлық тарихи дерек көздерінде «көшпелі мектептер», «киіз үй мешіттер» сияқты және т.б. атаулар кездеседі.

Көшпелі қазақтардың «әлсіз мұсылман» болғаны жайлы көзқарас көбіне халықтың өзінің сана-сезіміне, өзін-өзі бағалауына, оның ұлттық мұрасына, ауыз әдебиетіне, шежіре мен салт-дәстүріне салғырттық танытумен байланысты туғаны анықталды. Қазақ халқының ұжымдық бірегейлігі, тұтастығы шын мәнінде ауызша тараған тарихта, эпикалық, генеологиялық, агиографиялық мұрада сақталған, ал онда, мәселен, қазақ қисса-дастандарында, халықтың исламды жағымды образда қабылдауы жайлы тарихи жады көрініс табады.

Тек қазіргі кезеңде ғана ресейлік исламтанушы С. Прозоров «аймақтық ислам» тұжырымдамасының басты қағидасын айқындап берді – ғалымның атап көрсеткеніндей, діни сенімді анықтау барысында негізгі талап ретінде «өзін мұсылман санайтын жеке адамның, топтың немесе халықтың сана-сезімі» назарға алынуы тиіс [5, 378 б.]. АҚШ шығыстанушысы Девин Девис халықтың өзіндік танымын ескерудің қажеттілігін баса атайды. Ғалым қазақтар мен қырғыздарға қатысты тараған «сырттай» немесе «таяз» ислам жайлы кеңестік және посткеңестік көзқарастарды сынға алады [6, 52-53 б.]. Қазақстандық исламтанушылар да өз кезегінде

қазақ мұсылман қауымының тарихы жайлы мәселені арнайы көтерудің орындылығын; тарихта «қожалардың рөлінің өз деңгейінде бағаланбауы ғылыми анықтамадан алшақ «үстірт» ислам («поверхностная исламизация») тектес атаулардың туындауына және таралуына алып келгенін» дәйектейді [7, 233 б.].

Сонымен қатар, қазір ғалымдар қандай да бір халық арасында тараған «жақсы» немесе «нашар», «әлсіз» ислам жайлы мәселені міндетті түрде діннің өзінің басты қағидалары мен талаптарын ескере отырып зерттеу қажеттігіне еш күмән тудырмайды. Қазақстан мен Орталық Азия жайлы сөз қозғағанда теорияда (*ақида*) самарқандық теолог Матуриди мектебіне сүйенетін ханафи мәзһабының («*мазһаб*») араб т. «жол», «бағыт», «мектеп» мағыналарын береді) либералдығы ескерілуі қажет. Ханафи мәзһабы ислам құқығының (*фиқһ*) мектебі ретінде Орталық Азияда моңғол шапқыншылығына дейінгі дәуірдің өзінде-ақ билік құрды. Оның негізін Ислам халифатының аумағында VIII ғасырда өмір сүрген белгілі ислам ғалымы – Әбу Ханифа, Имам Ағзам құрметті лақаптарына ие факих Нұғман ибн Сәбит қалаған.

Ежелгі түркі тайпалары ислам дінін қабылдай бастаған тұста олар алдымен сол замандағы исламда пайда болған әр түрлі алғашқы бағыттармен және мектептермен (соның ішінде алғашқы шиалық ілімдермен де) танысып шықты. Дегенмен, олар көп ұзамай өз таңдауын білдіріп, исламның сүнниттік бағыттағы ханафи жолына тоқтады. К. Босворттың айтуынша, «түркілер негізінен исламды зор рухпен қабылдады. Олар сүннизм мен ханафи мәзһабына (жол) барынша қолдау танытты» [8, 32 б.].

Орта ғасырлық дәуірде ислам дінін тарату барысында ханафи мәзһабы қасиетті мәтіндерді барынша ақылмен түсіндірудің және араб емес ұлттардың (олар «*аджам*» деп аталды) құқықтарына сый-құрмет танытуының арқасында танымалдыққа, үлкен беделге ие болды. Бұл мәзһаб шариғаттың қайнар көзі ретінде Құран мен Сүннетке қоса жергілікті халықтардың қалыптасқан құқығын енгізуге мүмкіндік бере отырып («*адат*», «*сурф*») – осыдан қазақтың «әдет, ғұрып» сөздері шыққан). Бұл ұстаным түрлі елдер заңгерлерінің шығармашылық қызметіне кең өріс ұсынды.

Дінді ұстану, соның ішінде исламды қабылдауды талдап-түсіндіруде ханафи-матуриди дәстүрін жоғары бағалау қажет. Бұл мәзһаб бойынша ислам қауымдастығына ену үшін иманның болуы жеткілікті. «*Иман*» – адамның

өз діни сенімін жариялауы, яғни «*Лә иллаһа илла Аллах, Мухаммадун расул Аллах*» тіркесін айту арқылы Алланың Бір, оның елшісі Мұхаммед екендігін мойындауы екені белгілі. Бес уақыт намаз бен басқа парындарды орындамау айыпталғанымен, ол адамды мұсылман дәрежесінен айырмайды, «кәпірге» айналдырмайды, бұл ханафи мәзһабында «иман» (сенім) мен «амалдың» (әрекет) өзара байланысын диалектикалық түсінумен байланысты еді.

Сонымен, бүгінгі күні қалыптасып қалған ескі көзқарастар мен жалған пікірлерден арыла отырып, діни-конфессиялық ұстанымның басты көрсеткіші ретінде субъектінің (ұлттың, адамның) мәдени-өркениеттік тұрғыдан өзіндік танымын біржола анықтап бекіту қажет. Яғни шетелдік саяхатшылардың жалаң айтқандары емес, ұлт немесе жеке адамның өзі өзін қарастырылып отырған дінмен қандай байланыста көретіні, қай Кітапты қасиетті деп санайтыны, қай құдайға немесе пайғамбарға сенетіні және т.б. анықталуы қажет.

Хандық дәуірдегі қазақтардың дінін зерттеген Ибн Рузбихан бүгінге аса құнды деректер қалдырған, олардың қатарында халықтың өз сана-сеніміне берген бағасы да бар. Оның айтуынша Бұрындық пен Қасым хандар тұсындағы қазақтар ең алдымен «өздерін мұсылманбыз деп санайды» [10, 105 б.]. Басқа жағынан алғанда, шетелдік сарапшылардың пікірлеріне құрметпен қарай отырып, әсіресе рухани салаға қатысты мәселеде «іштен» туған көзқарасты есепке алмауға, бұған қатысты халықтың өзі берген бағасы мен оның тәжірибесін, оның тарихи ойы мен жадында сақталған ислами құнды-

лықтардың көрінісін назардан тыс қалдыруға болмайды.

Исламның тарихына қатысты алғандағы қазіргі заманғы көзқарас біртұтас ислам жер шарына таралу барысында өзінің бұлжымас қағидалары мен ұстанымдары тұрғысынан тұтастығын сақтаумен қатар, оның (исламның) өзара теңқұқылы аймақтық субмәдениеттерді біріктіретін жаһандық макрожүйеге айналғандығын атап көрсетуге мүмкіндік береді. Аймақтық ислам – мәзһаб пен догматтың (қатаң қағиданың) ерекшелігі ғана емес, ол аймақтық діни орталықтарда жергілікті рухани көсемдер мен беделді тұлғалардың, өз қасиетті нысандары мен дәстүрлерінің пайда болуына байланысты қалыптасқан дербестілік және толыққандылық. Мәселен, Герат, Бұхара, Самарқанд, Ыасы-Түркістан, Ұфа, Қашқар және т.б. сынды орталықтар қасиетті Мекке мен Мәдинамен еш таласпай-ақ жергілікті халықтардың өмірінде баға жетпес рухани рөл атқарып жатты.

XVI ғ. басына қарай біржола нығайып, біріккен қазақ көшпелі этносы діни және өркениеттік тұрғыдан өзін сүннилік ислам әлемімен және ханафи мәзһабымен («Имам Ағзам жолы») байланыстырды. XVI ғ. түрік тарихшысы Сейфи Челеби Қазақ Хандығының тұрғындары жайында сөз қозғағанда «Имам Ағзам жолын ұстанушы мұсылмандар» деп жазған [11]. Әрине, бұған қоса ортағасырлық түркілік-ханафилік дәстүр Орталық Азиядан шыққан ұлы шейх, ислам ғалымы Қожа Ахмет Йасауидің (XII ғ.) этикалық-философиялық және рухани-психологиялық ілімі – Йасауи мектебінің сопылық элементтерімен тығыз байланысты болды.

Әдебиеттер

- 1 Әбсаттар қажы Дербісәлі. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 488 б.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Замечания на третью часть описания киргиз-казачьих орд (А.И.Левшина) // Собрание соч. в пяти томах. – Том 1. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. совет. энц., 1984. – С. 198-200.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Собр. Соч. – Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 302-308.
- 4 Басилов В.Н., Кармышева Дж. Х. Ислам у казахов (до 1917 г.). – М.: РАН, Институт Этнологии и Антропологии, 1997. – 161 с.
- 5 Прозоров С.М. Новый методологический подход к изучению ислама в России // Ислам как идеологическая система. – М.: Изд. фирма «Восточная литература РАН», 2004. – С. 378-380.
- 6 Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – 638 p.
- 7 Муминов А.К. Казахские ходжи // Shygys (Восток). – 2004. – № 1. – С. 229-235.
- 8 Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы (Ханафи мәзһабы бойынша). – Алматы: Дәуір, 2003. – 400 б.
- 9 Босворт К.Э. Нашествия варваров: появление тюрок в мусульманском мире // Мусульманский мир, 950-1150. (сб.) / пер. с англ. – М.: Наука, 1981. – С. 20-35.
- 10 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман-наме-йи Бухара. – М.: Наука, 1976. – 197 с.
- 11 Сейфи Челеби. «Таварих» («Хроника»). Текст http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726

References

- 1 Derbisali, Absatter. Islamnin jauherlary men jadygerlikteri. – Almaty, Atamura, 2008- 488 b.
- 2 Valikhanov Ch. Ch. Zamechania na tretiu chast opisania Kirgiz-kazachiih ord (A.I. Levshina)- Alma-Ata, Gl.red. Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984 – s. 302 – 308
- 3 Valikhanov Ch. Ch. Zametki po istorii yuzhno-sibirskih plemen // Sobr. Soch. T. 1. – Алма-Ата: Alma-Ata, Gl.red. Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984 – s. 302 – 308.
- 4 Basilov V.N. Karmysheva J. Kh. Islam u kazakhov (do 1917 goda) Moskwa: RAN, Institut Etnologii I Antropologii, 1997. – 161 s.
- 5 Prozorov S.M. Novyi metodologichesky podhod k izucheniu islama v Rossii //Islam kak ideologicheskaya sistema – Moskwa: Vostochnaia literature RAN, 2004- s. 378-380.
- 6 Devin DeWeese. Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. – 1994. – 638 p.
- 7 Muminov A.K. Kazakhskie khodjii // Shygys (Vostok). – 2004. – № 1. – s. 229-235.
- 8 Isaully M., Joldybayuly Q. Islam gilimkhaly (Khanafi Mazhaby boinsha). – lmaty: Dawir, 2003. – 400 b.
- 9 Bosword K. Nashestvie varvarov: poyavlenie tiurok v musulmanskom mire // Musulmanskii mir, 950-1150. (сб.). / Per. S angl. – Moskwa: Nauka, 1981. – s. 20-35.
- 10 Fazlallah Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman name-i Bukhara – Moskwa: Nauka, 1976. – 197sc.
- 11 Seifi Chelebi «Tawarih» («Khronika»). http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Celebi_Sejfi/text1.phtml?id=12726